

biyye) *Hamza b. Habîb ez-Zeyyât ve tevcihü kırâ'atihî luğaviyyen ve nahviyyen* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1401-1402/1981-1982).

BİBLİYOGRAFYA :

Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî – M. Ali en-Neccâr), Beyrut 1403/1983, I, 414-416; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 385; Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh*, II, 134; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 52; İcîf, *es-Şikât*, s. 133; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, X, 20; İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a* (nşr. Şevki Dayf), Kahire 1972, s. 71-78, 97-98; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 209-210; İbn Hibbân, *es-Şikât*, VI, 228; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 146-147, 173, 175, 176, 177, 179; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelûs*, Kahire 1966, II, 110; Enderâbî, *Kur'â-tü'l-kurrâ'i'l-ma'rûfîn* (nşr. Ahmed Nusayyif el-Cenâbî), Beyrut 1405/1985, s. 109-117; İbnü'l-Kayserânî, *el-Cem' beyne ricâlî's-Şahîhayn*, Beyrut 1405, I, 106; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, X, 289-293; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-veciz*, s. 174-176; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 455; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XIII, 390; Mizî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VII, 314-323; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 141-160*, s. 383-386; a.mlf., *Ma'rife-tü'l-kurrâ'* (Altıkulaç), I, 250-265, 306; a.mlf., *A'lâmü'n-nübelâ'*, VII, 90-92; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 605-606; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3418, V, 83-84; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 261-263; a.mlf., *Müncidü'l-mukri'in*, Kahire 1350, s. 8; a.mlf., *en-Nesr*, I, 158-167; *el-Fihrisü's-şâmil: el-Kur'ât* (nşr. el-Mecmau'l-melikî li-buhûsi'l-hadâretü'l-İslâmiyye), Amman 1987, I, 240, 241, 285, 388, 443, 447; II, 642, 650, 657, 662, 682; a.e., *et-Tefsîr ve 'ulûmüh*, Amman 1409/1989, I, 19-20; Hind Şelebî, *el-Kur'ât bi-lfrîkiyye*, Tunus 1983, s. 186-188, 207-214, 283-294; Hadice Ahmed Müftî, *Naḥvü'l-kurrâ'i'l-Küftiyîn*, Beyrut 1406/1985, s. 95-106; Sezgin, *GAŞ*, I, 9; Ch. Pellat, "Hamza b. Habîb", *EP* (İng.), III, 155.



TAYYAR ALTIKULAÇ

HAMZA HÂMİD PAŞA

(ö. 1183/1770)

Osmanlı sadrazamı.

Muhtemelen 1110 (1698-99) yılında İstanbul'da Çatalçeşme semtinde doğdu. Babası Develihisar kasabasından tüccar Ahmed Ağa'dır. Küçük yaşta Reisülküttâb Süleyman Efendi'ye intisap ederek Sadâret Mektûbî Kalemî'ne girdi, daha sonra da ona damat oldu. Mektupçu Râgîb Mehmed Efendi'nin himayesiyle 1731'de Mektûbî Kalemî başhalifeliliğine terfi etti. On yıl kadar süren bu görevi sırasında itibarı arttı ve Râgîb Efendi'nin reisülküttâb olması üzerine sadâret mektupçuluğuna getirildi (Ocak 1741). Ekim 1755'te reisülküttâb, iki ay sonra sadâret kethüdâsı olan Hamza Hâmîd Efendi 1756'da defter eminiğine tayin edildi. Râgîb Pa-

şa'nın sadrazam olmasından sonra tekrar sadâret kethüdâsı, ardından büyük rûznâmçeci ve çavuşbaşı oldu; 1761'de üçüncü defa sadâret kethüdâlığına getirildi. Bir yıl kadar sonra görevinden alınan Hamza Efendi'ye vezirlik pâyesiyile önce nişancılık, sonra da Selânik sancağı tevcih edildi. Ancak Râgîb Paşa'nın himayesi sayesinde Selânik'e gitmeyip İstanbul'da kaldı.

Koca Râgîb Paşa'nın Mart 1763'te hastalanarak devlet işlerinden uzak kalması üzerine ona vekâleten sadâret kaymakamı tayin edilen Hamza Paşa, Râgîb Paşa'nın ölümü üzerine 8 Nisan 1763'te sadrazam oldu. Yaratılış itibariyle fazla vesveseli ve kararsız olması devlet işlerinin birikmesine sebep olunca yedi ay sonra görevinden alındı (1 Kasım 1763). III. Mustafa'nın kendisine olan teveccühünden dolayı malları müsâdere edilmediği gibi borçlarını karşılamak üzere kendisine bir miktar yardım da yapıldı. Hamza Paşa daha sonra Kandiye (Girit) valiliği, Mora muhassıllığı ve Hanya muhafızlığı görevlerinde bulundu; Haziran 1768'de Hanya ile birlikte ikinci defa Girit valiliğine getirildi. Temmuz 1769'da Cidde ve Habeş valiliğine tayin edilen Hamza Paşa, ertesi yıl hac esnasında Arafat'ta ölünce vasiyeti üzerine Mekke'de defnedildi.

Hamza Hâmîd Paşa'nın sadâreti Avrupa'da siyasî dengelerin bozuk olduğu bir döneme rastlar. Nitekim o sıralarda siyasî dengeler Prusya aleyhine bozulmuş bulunuyordu. Bu sebeple Kral II. Friedrich, Rusya ve Avusturya'ya karşı Osmanlı Devleti ile savunma ittifakı yapmak istiyordu. Koca Râgîb Paşa sadrazamlığı boyunca böyle bir ittifaktan kaçınmış, ancak muhalif tavır da takınmamıştı. Hamza Paşa ise sadrazam olunca kralın teklifini reddetmiş, fakat çok geçmeden Lehistan ve Kıradağ'da nüfuzunu yaymak için halkı isyana teşvik eden Rusya'ya karşı bu defa Osmanlı hükümeti Prusya ile ittifak arayışı içine girmiştir. Hamza Paşa, hem bu amaçla hem de Osmanlı himayesinde olup konfederasyon adıyla teşkilâtlanan Leh vatanperverlerine güvence vermek için Ahmed Resmî Efendi'yi Berlin'e göndermiştir. Hamza Hâmîd Paşa'nın sadrazamlığı esnasında içeride pek önemli hadise olmamış, İstanbul piyasasından bazı kimselerin tedavüldeki Macar altınlarını törpüleyip değerini düşürmeleri yasaklanmış, bu altınlar halktan toplanıp Darphâne-i Âmirî'ye gönderilmiştir.

Hattat Yûsuf Efendi'den sülûs ve nesih, Sinek Ahmed Efendi'den divanî yazı-

yı öğrenen Hamza Hâmîd Paşa'nın Beşiktaş'ta Sormagir Mescidi'ni tamir ettirerek ibadete açtığı bilinmektedir. Oğlu Şerif Mehmed Efendi Mekke kadılığına kadar yükselmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İzzî, *Târîh*, İstanbul 1199, vr. 283*; Çeşmizâde, *Târîh* (nşr. Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1993, s. 19, 79, 87; Şemdanîzâde, *Mürî't-tevârih* (Ak-tepe), I, 170; II/A, s. 7, 31, 42, 50, 54, 59, 62; II/B, s. 11, 29; *Sefinetü'r-rüesâ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2296, vr. 65*; İbrâhim Nâilî, *Cevâmîu'r-rüesâ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2244, vr. 17*; Süleyman Fâik, *Sefinetü'r-rüesâ Zeyli* (İstanbul 1269), İstanbul 1992, s. 93-95; Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, II, 101-102; *Hadikatü'l-vüzerâ*, s. 8-10; Vâsîf, *Târîh*, I, 155, 182, 184, 187, 217, 221, 228, 229, 306; II, 21, 29; *Sicillü'l-Osmânî*, II, 143, 225; IV, 803; Hüseyin Hüsâmeddin, *Nişancılar Duruşu*, İSAM Ktp., nr. 9752, s. 181-182; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 349-350; a.mlf., "Hamza Hâmîd Paşa", *İA*, V/1, s. 205-206; Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, İstanbul 1985, s. 79; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili: Diplomatik*, İstanbul 1994, s. 74, 225; J. H. Mordtmann – [E. Kuran], "Hamza Hâmîd Paşa", *EP* (İng.), III, 157.



MÜCTEBA İLGÜREL

HAMZA el-İSFAHÂNÎ

(حمزة الإصفهانی)

Ebû Abdillâh

(Ebû Abdirrahmân, Ebû'l-Hasen)

Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî
(ö. 360/971'den önce)

İranlı edip, tarihçi,
lügat ve nahiv âlimi.

İsfahan'da dünyaya geldi. Bizzat şahit olduğu bilinen olaylardan hareketle 270-280 (883-893) yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Kültürlü bir kişi olan babası edebiyat, felsefe, tıp, tarih, tefsir, lügat ve nahiv ilimlerini, özellikle de hadis ilmini tahsil etmesini sağladı. Basra, Kûfe ve Bağdat'ta Abdân el-Cevâlikî, Abdullah b. Kahtabe b. Merzûk es-Sâlihî, Mahmûd b. Muhammed el-Vâsırî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İbn Ebû Âmir, Ebû Bekir en-Nahvî el-Bağdâdî ve Ebû Sadaka el-Âmidî'den ders okudu. Bağdat'ta birçok âlimle tanışıp onların fikirlerinden faydalanan Hamza el-İsfahânî, Sem'ânî'ye göre 360 (971) yılından önce İsfahan'da vefat etti (*el-Ensâb*, I, 175).

Değişik alanlarda eser veren Hamza el-İsfahânî, eserlerinin büyük bir bölümü dil ve sözlükle ilgili olmasına rağmen daha çok tarihçiliğiyle tanınmıştır. Birçok âlim onu seçkin edipler arasında saymış, eserlerini kaynak olarak kullanmış ve ken-

disinden övgüyle söz etmiştir. Yahudi ve Rum asıllı âlimlerle, ayrıca âteşkedelerde inzivaya çekilen insanlarla görüşüp onlardan sağlıklı bilgiler almaya çalışan Hamza el-İsfahânî'den bazı tenkitçilerin "bâiu'l-hezeyân" (asılsız bilgilerin satıcısı) diye söz etmeleri haksızlıktır.

Başta I. Goldziher olmak üzere bir kısım araştırmacılara göre Hamza el-İsfahânî dilde Şuûbiyye'nin önde gelen temsilcisidir. Ancak eserleri incelendiğinde Araplar'a ve Arapça'ya karşı düşmanca bir tavır içinde olmadığı görülür. Nitekim İran tarihi ve kültürüne daha çok ilgi göstermekle beraber zaman zaman Araplar'ı övüp İranlılar'ı tenkit etmekten çekinmemiştir. Şuûbiyye hareketinin liderlerinden Hasan b. Sehlî'i takdir etmemesi de onun Arap aleyhtarı mutaassıp bir İran milliyetçisi olmadığını göstermektedir.

Eserleri. 1. *Kitâbü İsfahân ve ahbârihâ. Kitâbü İsfahân, Târîhu İsfahân, et-Târîhu'l-kebîr li-İsfahân, Kitâb fî târîhi İsfahân* adlarıyla da bilinen eserde müellif İsfahan'ın coğrafyası, topografyası, tarihî özellikleri ve burada yetişen meşhur kişiler hakkında bilgi vermektedir. Günümüze intikal etmeyen bu eser Hasan b. Muhammed el-Kummî, Mâferrûhî, Yâkût el-Hamevî, Bîrûnî, Ebû Nasr Sehlî b. Abdullah ve *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısaş*'ın adı bilinmeyen müellifi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. 2. *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ'* (*Kitâbü Tevârîhi kibârî'l-ümem, Târîhu Hamza, Mecmû'atü Hamza, Tevârîhu'l-ümem, Târîhu kibârî'l-beşer, Kitâbü'l-Ümem*). Eserde İran, Roma, Yunanistan ve Mısır ile yahudiler, Lahmîler, Yemenliler, Himyerîler, Kindîler ve İslâmî devirde kurulan hânedanlar hakkında bilgi verilmiş, özellikle İran ve İslâm tarihi üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuştur. Müellifin İslâm öncesi İran tarihi hakkında verdiği bilgiler Türk tarihi açısından da önemlidir. Hamza el-İsfahânî, on bölümden meydana gelen eserin mukaddimesinde bazı tabirleri açıklamış, eserde Farsça'dan Arapça'ya geçtiğini kabul ettiği kelimelere de yer vermiştir. Kitabı ilk defa J. M. E. Gottwaldt Latince tercümesiyle birlikte iki cilt olarak yayımlamış (*Hamzae Ispahanensis Annalium Libri*, X, Leipzig 1844-1848), Arapça metin daha sonra Mevlevî Kebîrüddin Ahmed (Kalküta 1866) ve Cevâd el-İrânî et-Tebrîzî (Berlin 1340/1921; Beyrut 1961) tarafından tekrar neşredilmiştir. Ca'fer Şîar eseri Farsça'ya çevirerek *Târîh-i Peyâamberân ve Şâhân* adıyla yayımlamış-

tır (Tahran 1346). 3. *Kitâbü'l-Emsâl 'ulâ ef'al el-fâhire* (*ed-Dürretü [el-Kelmâtü]'l-fâhire ve'l-emşâlü's-sâ'iretü'l-câriye 'alâ elsineti'l-fuşahâ'*). "Ef'alü" (ism-i tafidil) kalıbıyla söylenmiş 2600 Arap atasözünü (darbimesel) alfabetik olarak ele alan eserde darbimeseller ortaya çıkış sebepleri, ayrıca dil ve sözlük bakımından açıklanırken şirden bol miktarda örnek verilmiştir. Otuz bölümden meydana gelen eserin sonunda atasözlerinde sık geçen, bedevîler (arâb) arasında yaygın hurafe ve bâtil inançlarla bazı fabller; çiftli (müzdevic) atasözleri ve bunların açıklamaları yer almaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan eseri (Damad İbrâhim Paşa, nr. 943) Abdülmecid Katâmiş *ed-Dürretü'l-fâhire fî'l-emşâlî's-sâ'ire* (I-II, Kahire 1971-1972), Fehmî Sa'd *Sevâ'irü'l-emşâl 'ulâ ef'al* (Beyrut 1409/1988) adlarıyla yayımlamışlardır. 4. *Kitâbü't-Tenbîh 'ulâ hudûsi't-taşhîf* (*Kitâbü't-Tenbîh 'alâ hurûfi't-taşhîf, et-Tenbîh 'alâ hurûfi'l-muşahhaf, et-Taşhîf ve't-tahrîf*). Dilçiler ve ediplerle lugalat ve şiir râvilerinin gerek şiir gerekse nesirde yapmış oldukları nokta, hareke, i'rab ve yazım hatalarına (taşhîf ve tahrîf) dair olan esere, Ebû Nasr es-Saffâr el-Buhârî *er-Red 'ulâ Hamza fî hudûsi't-taşhîf* adıyla bir reddiye yazmıştır. Yâkût el-Hamevî, İbn Hallikân, Gıyâseddin Abdülkerîm b. Tâvûs, Safedî, İbn Hacer el-Askalânî, Abdülkâdir el-Bağdâdî *Kitâbü't-Tenbîh*'i kaynak olarak kullanmışlardır. Muhammed Es'ad Tales'in tahki kiyle 1388'de (1968) Dimaşk'ta yayımlanan eser (tıpkıbasım, Beyrut 1412/1992), Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn'in tahki kiyle de neşredilmiştir (Bağdat 1387/1967-68). 5. *Kitâbü'l-Haşâ'iş ve'l-muvâzene beyne'l-'Arabîyye ve'l-Fârisiyye* (*el-Muvâzene beyne'l-'Arabî ve'l-'Acemî*). Arapça ile Farsça'yı karşılaştırmak amacıyla, kelimelerin konularına göre gruplara ayrıldığı sözlük türünde bir çalışma olan eser Büveyhîler'den Adudüddeve'ye ithaf edilmiştir. Kitapta, Farsça'dan Arapça'ya geçtiğini kabul ettiği coğrafi isimler üzerinde duran müellif Farsça'nın Arapça'dan üstün olduğunu savunmaktadır. Se'âlibî ve Yâkût el-Hamevî gibi birçok âlim tarafından kaynak olarak kullanılan eserin eksik bir nüshası Dârü'l-kütübî'l-Misriyye'de kayıtlıdır (nr. 90). 6. *Dîvânü Ebî Nüvâs* (*Şîru Ebî Nüvâs*). Hamza el-İsfahânî, meşhur Arap şairi Ebû Nüvâs'ın 1500 şiirini toplayarak 13.000 beyitten oluşan bir divan meydana getirmiş, ancak Ebû Nüvâs'a aidiyeti şüpheli

olan şiirlere de yer verdiği için tenkit edilmiştir (bk. EBÜ NÜVÂS). 7. *Kitâbü'l-Emşâlî's-şâdire 'an büyâtî's-şîr* (Berlin, Tübingen Ktp., nr. 1215; Tahran, Melik Ktp., nr. 1150).

Hamza el-İsfahânî'nin kaynaklarda zikredilen diğer eserleri şunlardır: *Kitâbü A'yâdi'l-Fürs, Kitâbü Envâ'id-du'â', Kitâbü'l-Evsâf, Kitâbü't-Teşbihât, Kitâbü't-Temâşil fî tebâşiri's-sürûr, Kitâbü Rüdûdi Luğde* (*el-İsfahânî*) 'alâ 'ulemâ'i'l-luğat ve rüvâtî's-şîr, *Kitâbü Resâ'il, Risâle fî'l-es'âri's-sâ'ire fî'n-neyrûz ve'l-mihrecân, Risâle fî'n-neyrûz, Şîru İbni'l-Mu'tez, Şîru Ebî Temâm, Kitâbü Şu'arâ'i İsfahân ve Me-dâhikü'l-es'âr* (Mittwoch, MSOS, XII [1909], s. 128-136; Hüseyin Ali Mahfûz, XIX [1963], s. 75-92).

BİBLİYOGRAFYA :

Hamza el-İsfahânî, *Sevâ'irü'l-emşâl 'alâ ef'al* (nşr. Fehmî Sa'd), Beyrut 1409/1988, nâşirin mukaddimesi, s. 3-4; a.mlf., *et-Tenbîh 'alâ hudûsi't-taşhîf* (nşr. M. Es'ad Tales), Beyrut 1412/1992, Esmâ el-Himsî-Abdülmüîn el-Mellühî'nin mukaddimesi, s. 3-24; Ebû Nuaym, *Zikru ahbâri İsfahân* (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), Beyrut 1410/1990, I, 352; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), I, 175; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 335-336; Sehvî, *el-İ'lân bi't-tevbih*, s. 248; M. Şemseddin [Günaltay], *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-42, s. 81-84; Brockelmann, *GAL*, I, 152; *Suppl.*, I, 221-222; Zirikî, *el-A'lâm*, II, 309; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, IV, 78; Sarton, *Introduction*, I, 652, 687; Hânâbâ, *Fihrist*, I, 1052; Abdur Bedevî, *Nücm fî afâki'l-'Arabîyye*, Cidde 1402/1982, s. 67-74; R. Sellheim, *el-Emsâlü'l-'Arabîyyetü'l-kadîme* (trc. ve nşr. Ramazan Abdütevâb), Beyrut 1404/1984, s. 184-198; Sezgin, *GAS*, I, 336-337; VI, 210-211; VIII, 200-201; E. Mittwoch, "Die Literarische Tätigkeit Hamza al-İsfahânîs", *MSOS*, XII (1909), s. 109-168; a.mlf., "Hamza İsfahânî", *IA*, V/1, s. 207; Hüseyin Ali Mahfûz, "Hamza b. el-Hasan el-İsfahânî şiretü ve âşârüh ve ârâüh fî'l-luğat ve't-târîh ve'l-büldân", *Sümer*, XIX, Bağdat 1963, s. 63-95; F. Rosenthal, "Hamza al-İsfahânî", *EP* (İng.), III, 156.



ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

HAMZA el-KİNÂNÎ

(حمزة الكناني)

Ebû'l-Kâsım Hamza
b. Muhammed b. Ali el-Kinânî
(ö. 357/968)

Muhaddis.

Şâban 275'te (Aralık 888) Mısır'da doğdu. 295 (908) yılında hadis tahsiline başladı ve ilk ilmi seyahatini 305'te (917) Irak'a yaptı. Bu esnada Halep'e uğrayarak Halep Kadısı Ebû Abdullah b. Abde'den hadis yazdı. Ebû Abdullah'ın, hadis tahsili-